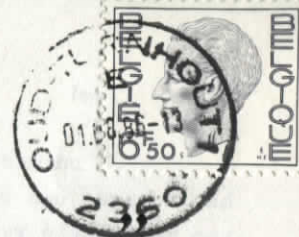

2360 oud-turnhout

g.p.p. / 3 / 1438

"CORSENDONCA

info

trimestriël tijdschrift

van de

v.z.w. Corsendonca

Oud-Turnhout

M. MIGUET HUGO

SPRINKHANENWEG 4

2360 OUD-TURNHOUT

heemkudekring - 3^e jaargang n° 2
verantw. uitg. w. buysse p. kerselaersstr. 17 t.g.

redactioneel

Het tweede nummer van onze derde jaargang ligt helemaal in de lijn van het vorige: een poging tot meer kwaliteit en variatie in de onderwerpen met enkele vaste items en vervolgartikels. De reacties op nummer 1 waren positief, wat ons aanspoort om op de ingeslagen weg verder te gaan.

Onze nog piepjonge Heemkundige Kring staat sinds kort echter voor een nieuwe uitdaging: de uitbouw van een museum op de zolderverdieping van het oude gemeentehuis, dat we graag nog dit jaar aan de bevolking zouden willen tonen.

Daarvoor vragen we nogmaals de medewerking van onze lezers; graag hadden we bij die gelegenheid uitgepakt met een harmonisch geheel, met materiaal gegroepeerd rond bepaalde thema's. Vandaar de oproep op p.2 die reeds via onze schoolgaande jeugd enige verspreiding kreeg.

Wij hopen op een grote respons. We zijn er van overtuigd dat velen onder u beschikken over waardevolle(en waardeloze!) zaken uit grootmoeders (of overovergrootmoeders) tijd. Alles wat er toe kan bijdragen de leefwereld van vorige generaties te doen herleven is welkom.

De redactie

HEEMKUNDEKRING

"Corsendonca"

v.z.w.

2360 Oud-Turnhout

Oud-Turnhout, juni 1986.

Zoals bekend, kreeg de heemkundekring Corsendonca enkele maanden geleden van het gemeentebestuur de zolderverdieping van het oude gemeentehuis ter beschikking om in te richten als klein museum. Corsendonca neemt zich voor in een zo kort mogelijke tijd deze ruimte voor het publiek open te stellen. Wij beschikken reeds over een aantal voorwerpen, foto's, documenten ...; maar om van het heemkundig museum een mooi geheel te maken zouden we heel graag nog tentoonstellingsmateriaal vinden. Daarom durven wij deze oproep tot de bevolking richten. Sommige mensen hebben nog een grote zolder, waarop misschien voorwerpen liggen waar ze toch geen blijf mee weten!

Wie beschikt nog over:

- oude schoolboeken, schriften, ander schoolgerief,
- oud zelfgemaakt speelgoed,
- oude foto's, prenten,
- oude jaargangen van tijdschriften,
- oude gebruiksvoorwerpen (potten, pannen, huisraad ...),
- landbouwwerktuigen,
- enz ...

Wij zouden zeer blij zijn indien u ons hierover een seintje wilde geven. Het is geenszins de bedoeling dat u die voorwerpen onmiddellijk afstaat (weggeeft) aan de heemkundekring. Het kan best zo overeengekomen dat wij die voorwerpen gedurende een bepaalde tijd ontlenen om tentoon te stellen. Zij blijven zodoende uw eigendom. Wie iets heeft waarvan hij denkt dat het in aanmerking kan komen om een plaatsje te krijgen in ons heemkundig museum, kan steeds terecht bij één van de bestuursleden.

Dit zijn:

- voorzitter en secretaris (naam, adres en telefoonnummer zie onderaan op dit blad)
- Willy Buysse, Pastoor Kerselaersstraat 17 tel 424670,
- Jef Hens Steenweg op Ravels 27 tel 415020,
- Leo Verstraelen St-Bavostraat 9 tel 425267.

Wij durven rekenen op een positieve medewerking van de bevolking, en danken reeds bij voorbaat iedereen die hiervoor een inspanning wil doen.

het bestuur

Op ons eerste zoekertje "Domien Bauwens" kwam geen enkele reactie. We laten ons echter niet ontmoedigen en proberen het opnieuw met een tweede compositie, uit hetzelfde muziekboekje voor een kleine bugel, eveneens getoondicht, gedrukt en uitgegeven door Domien Bauwens. Alle informatie hieromtrent is welkom! Ter correctie van vorige publicatie dient evenwel vermeld dat het betreffende muziekboekje gebruikt werd door de fanfare van Sint-Kruis-

N° 393
Alto
Vooruit-En Av
 Pas Redoublé
 D. BAUWENS

Grand choix de danses faciles et brillantes en 3 ou 4 parties, savoir: Bugle Solo ou Piston, 2e Bugle ou 2e Piston, Trombone Sib, et Tuba, publié par séries de 9 danses chaque série contenant 2 Polkas, 2 Schottisch, 2 Valses, 2 Mazurkas et 1 Quadrille, au prix de fr. 3.00 pour les danses en 3 parties et à fr. 4.00 pour celles en 4 parties.
 En vente chez D. BAUWENS, Impr. Editeur à Vieux-Turnhout (Belgique).

Winkel, thans deelgemeente van Gent en grenzend aan Wachtebeke.

Wat overigens niets verandert aan de andere gegevens vermeld op p. 7 van ons vorig nummer.

Merk op dat Domiens prijzen ondertussen (?) nagenoeg verdubbeld zijn!

Hoewel een aantal archeologen en geschiedkundigen de "pijpologie" als een pseudowetenschap beschouwen en men achter haar methodes inderdaad soms de nodige vraagtekens moet stellen, blijven er toch genoeg voldoende betrouwbare elementen en werkwijzen over om tot een vrij precieze datering te kunnen komen van de gevonden scherven. De nauwkeurigheid varieert daarbij van een halve eeuw tot een paar jaar. Het is in hoofdzaak de verdienste van onze noorderbuur, W. F. Friederich, van al deze elementen een coherent geheel gemaakt te hebben op basis van de studie (helaas onvoltooid) van niet minder dan 15.000 door hem verzamelde pijpекoppen of pijpen. Vertrekkende van enkele tientallen vrij precies te dateren pijpen (gevonden in wrakken van schepen waarvan men precies weet wanneer ze vergaan zijn, of voorkomende op natuurgetrouwe schilderijen waarvan men weet wanneer ze gemaakt zijn...) ontwierp Friederich een methode waardoor het mogelijk werd een kleipijp tot op een paar jaar nauwkeurig te dateren, op voorwaarde over een volledige kop (liefst met hiel en steelaanzet) te beschikken. De talrijke wijzigingen die de vorm en de afmetingen met hun onderlinge verhoudingen sinds ± 1600 ondergingen bleken namelijk te vangen in het produkt $H \times B \times O$ (zie fig. 1), waarvan de evolutie grafisch kan worden voorgesteld (fig. 2). We kunnen hier niet ingaan op de praktische kant van het meten. Feit is dat, indien meting en berekening nauwkeurig werden uitgevoerd, men op de grafiek gewoon kan aflezen in welk jaar de pijp - of liever de mal ervan - gemaakt werd. Gezien de korte levensduur van deze broze pijpen en hun mallen moet het ogenblik waarop zij werden weggeworpen hooguit 5 à 10 jaar na hun ontstaan gesitueerd worden. Tel daarbij een fout in de grafiek van hoogstens 5 jaar (Friederich gewaagt van 2 jaar!) en het pijpje dat u in de hand houdt en dat volgens meting uit 1730 stamt is dus waarschijnlijk vóór 1745 op de vindplaats terechtgekomen; het is in ieder geval na 1725 gemaakt.

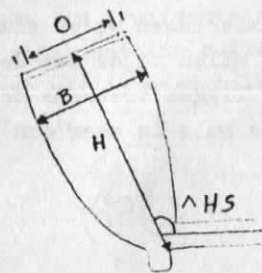

fig. 1

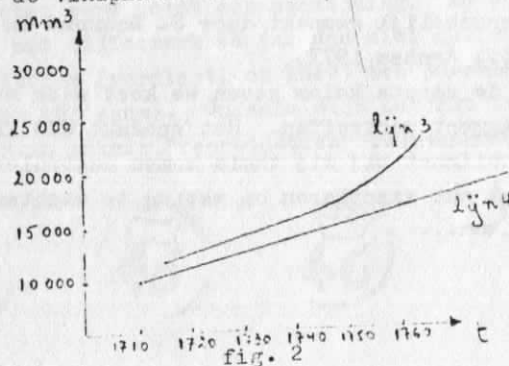

fig. 2

Ziehier de meetresultaten van alle volledige koper die begin mei '86 in ons bezit waren. Het zal de aandachtige lezer niet ontgaan welke periode het best vertegenwoordigd is...

1. Merk I ^W I	HBO= 13100	lijn 4	1732	Jasper Jongerhelt
2. (geen m.)	HBO= 13223	lijn 4	1733	
3. beeldmerk	HBO= 13250	lijn 4	1733	
4. (geen m.)	HBO= 13112	lijn 4	1732	
5. Merk ES+kr	HBO= 13294	lijn 4	1733	Maerte Sodaen
6. SWR-pijp	HBO= 8892	lijn 2	1641	
7. kop: R/V	HBO= 11100	lijn 4	1717	
8. (geen m.)	HBO= 19656	lijn 3	1763	
9. (geen m.)	HBO= 21168	lijn 3	1773	
10. (geen m.)	HBO= 20623	lijn 3	1769	
11. (geen m.)	HBO= 18845	lijn 3	1758	
12. (geen m.)	HBO= 22500	lijn 3	1783	
13. Merk 86+kr	HBO= 16422	lijn 3	1744	Pieter de Bruijn
14. (merk onid.)	HBO= 14330	lijn 3	1732	
15. (hiel afg.)	HBO= 12851	lijn 4	1730	
16. Merk H+kr	HBO= 19872	lijn 3	1764	Sybrand Revet
17. Merk zeepaard	HBO= 20947	lijn 3	1771	Jan Mossel (+ 2.4.1776)
18. beeldmerk	HBO= 17802	lijn 4	1766	
19. (geen m.)	HBO= 12852	lijn 4	1730	
20. kop: vis+g.	HBO= 16502	lijn 3	1745	
21. (geen m.)	HBO= 22185	lijn 4	1798	
22. (geen m.)	HBO= 16497	lijn 4	1756	

De lijnen in kolom 3 verwijzen naar de grafiek van Friederich in Pijpelogie. Vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp. (AWN-monografie n° 2, 1975, p. 77)

In kolom 4 vindt U de waarschijnlijke maker volgens de Goudse archieven, toegankelijk gemaakt door S. Laansma in Pijpmakers en pijpmerken 1724 - 1865, Arnhem 1977.

In de eerste kolom geven we kort weer welke versieringen we op elk fragment aantreffen. Het produkt HBO kan u ten allen tijde met de schuifmaat bij mij thuis komen controleren. Er liggen trouwens nog heel wat exemplaren op meting te wachten en alle hulp is meer dan welkom...

De bekomen meetresultaten kunnen/moeten dan getoetst worden aan minder nauwkeurige doch zeer betrouwbare gegevens. Hierin spelen allerlei versieringen, maar op de eerste plaats de hielmerken, een belangrijke rol. Als een pijp bv. een merk draagt dat volgens de gildenboeken vóór 1750 niet voorkomt en uw meting 1730 als resultaat geeft is er duidelijk iets mis, niet met de methode van Friederich maar met uw eigen werkwijze. Heeft u wel goed gemeten? Heeft u de uitkomst wel op de goede lijn afgelezen (in overeenstemming met de vorm)? Heeft u geen rekenfouten gemaakt? U ziet, zo eenvoudig is het nu ook weer niet. Hier volgen nog een paar voorbeelden om dit te illustreren. Als u op één en dezelfde vindplaats een groot percentage 18°-eeuwse pijpen vindt met beeldmerken in de hiel, dan moeten de meetresultaten ten vroegste de tweede helft van de 18° eeuw aangeven of er klopt alweer iets niet: beeldmerken werden in de 18° eeuw namelijk vooral gezet na 1750. Omgekeerd zullen pijpen uit de 1° helft van de 18° eeuw voor namelijk lettermerken dragen (waarbij dan nog onderscheid gemaakt dient te worden tussen 1-, 2-, 3- en 4-letters, al dan niet met bijkomende versieringen als kronen, maantjes, sterren, punten, wapenschilden enz.). Wij vonden tot nu toe hoofdzakelijk gekroonde 2-letters, wat wijst op de periode 1725 - 1745.

Een aantal merken werden slechts gedurende korte tijd gezet (sommige slechts gedurende 10 tot 20 jaar); andere komen, zoals in ons eerste voorbeeld, niet vóór of na een bepaald jaar voor en geven dus de begeerde termini (ante quem / post quem), zodat ook een aantal onmeetbare fragmenten nog vrij precies gedateerd kunnen worden. Zo vonden we tot op heden een tiental fragmenten met het ongekroonde merk IK, initialen (fonetisch althans) van Isack Capteyn die nog vermeld wordt in het Goudse gildebrouderboek van ca 1730 maar nadien (vanaf 1746) met zijn merk uit de boeken verdwijnt. Het enige meetbare exemplaar gaf 1731 als resultaat...

Ook de wijze waarop het merk gezet werd vormt een aanwijzing. Zo vonden we verschillende types van het cijfermerk 46 (al dan niet gekroond), gaande van rudimentaire inscripties (verdiept, ca 1660) tot juweeltjes van snijkunst (in reliëf, midden 18° eeuw). Ondanks mijn beperkt teken-talent wil ik niet nalaten hiervan enkele "reproducties" te presenteren (fig. 3).

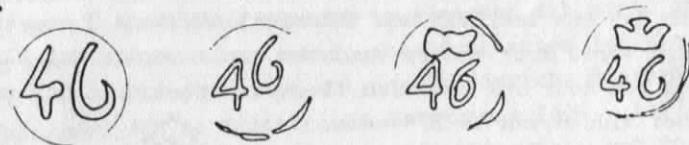

fig. 3

Verder kunnen we, bij volledige koppen, nog een aantal hoeken meten en verhoudingen berekenen (delen door H) en dat alles vergelijken met de tabellen van Friederich (alweer hij!). Zo is een kleipijp met (afgerond) $B/H = 3/5$, $O/H = 2/5$ en $\sim HS$ van 130° (zie fig. 1) vrijwel zeker gemaakt tussen 1600 en 1620; is de $\sim HS$ echter 135° dan dateert ze van 1590 - 1600 en dezelfde verhoudingen maar met een $\sim HS$ van 140° wijzen op 1750 - 1800. Er bestaan echter ook enkele uitschieters die u vruchteloos in de tabellen zult zoeken...

Ter verdediging van Friederich (voor zover dit nog nodig zou zijn) dient gezegd dat de combinatie van al zijn gegevens tot nu toe bij het hier besproken materiaal nooit tot tegenstrijdige conclusies leidde. Ook de vergelijking met materiaal uit lopende tentoonstellingen te Mechelen (Speelgoedmuseum) en te Turnhout (Warande) brengt op het eerste zicht alleen bevestiging, al is men in beide gevallen zeer voorzichtig met de datering.

Een versierde, meetbare kop met hielmerk en versierde steel(aanzet) is de droom van iedere 'pipebowlhunter'. Op terreinen als het onze is de kans op een dergelijke vondst echter onbestaande. Wij zijn al blij met een versierd stukje steel van 2 cm lang of met een kopfragmentje waarop een paar lettertjes of een kroontje. Dat maakt de datering er natuurlijk niet gemakkelijker op. De meeste versieringen werden namelijk gedurende lange tijd nagenoeg ongewijzigd aangebracht (dit geldt vooral voor de steelversieringen). Ter illustratie enkele voorbeelden van steelversieringen die we met geen mogelijkheid kunnen plaatsen wegens het ontbreken van aanvullende gegevens (fig. 4).

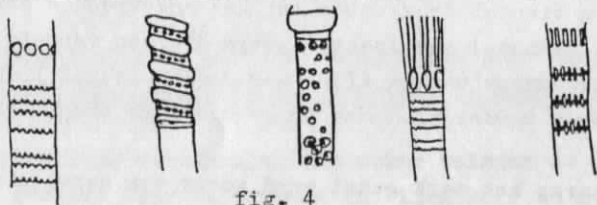

fig. 4

Gelukkig zijn er ook hier weer interessante uitzonderingen. Zo vonden we als steelversiering de 'fleur de lys' of Franse lelie, die voorkwam van het eerste kwart van de 17^e eeuw tot in het begin van de 18^e eeuw, maar vooral rond 1630. Niet erg nauwkeurig als datering, maar het bewijst toch dat een deel van ons materiaal minstens 3 eeuwen oud is, wat bevestigd wordt door andere vondsten zoals verder zal blijken. Fig. 5 toont een door ons gevonden fleur-de-lys-motief dat vermoedelijk stamt uit het midden van de 17^e eeuw.

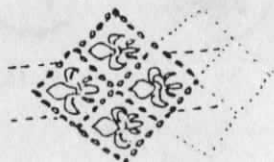

fig. 5

Dan zijn er de felle SWR-pijpen. SWR is de afkorting van Sir Walter Raleigh die als stichter van Virginia mede verantwoordelijk is voor de hoge vlucht die het roken van tabak in Europa sinds het einde van de 16^e eeuw genomen heeft. De legende wil dat Sir Walter op een dag in de Orinoco viel en opgeslokt werd door een krokodil; het beest was echter zo gedegouteerd door de vieze smaak van Sir Walter (die een verwoed pijproker was) dat het hem terstond weer uitspuwde. Of hoe het roken naast longkanker verwekken ook uw leven kan redden... Dit verhaal staat afgebeeld op een aantal vrij zeldzame, vooral 17^e-eeuwse pijpen: op de kop in reliëf het gezicht van Sir Walter, kijkend naar de roker, en op de steel, eveneens in reliëf en aan weerszijden, een krokodil- of snoekachtig monster. De Heer Duco uit Leiden heeft het in de begeleidende brochure bij de tentoonstelling in de Warande over Jonas en de walvis, anderen zien er zelfs William Shakespeare in. De SWR-pijpen zijn bijzonder interessant, eerst en vooral omdat ze zeldzaam zijn en dus zeer gezocht door verzamelaars; volgens Friederich heb je 0,4% kans er één aan te treffen. Wij vonden tot nu toe 1 volledige SWR-kop (datering ca 1640) en een zestal "krokodillen", alle zeer verschillend, waarvan hier een paar schetsen (fig. 6).

fig. 6

De "krokodil" kwam ook voor op de zogenaamde barokpijpjes, te dateren tussen 1625 en 1635 en even zeldzaam. De SWR-pijpen kenden een ruimere spreiding in de tijd: ze werden gemaakt van ca 1620 (1618: dood van Sir Walter Raleigh!) tot ca 1730, met hoogtepunten rond 1625 en 1685. Wat deze enkele fragmenten voor ons zo belangrijk maakt is het feit dat, indien de kansberekening van Friederich juist is (en waarom zou ze dat niet zijn), dit betekent dat er op onze vindplaats meer dan 1500 pijpen weggegooid zijn, wat een bevestiging is van onze eerder geuite vermoedens. Verder tonen deze SWR-scherven net als de fleur-de-lys-motieven onomstotelijk aan dat ons terrein reeds van bij het begin van de 17^e eeuw druk bezocht is geweest; dit wordt onder meer bevestigd door vondsten van enkele steelfragmenten met een rookkanaal van 3 tot 3,5 mm diameter, wat volgens Friederich, Binford en Harrington betekent dat ze dateren uit de periode 1600 - 1640. Als er merken op aangetroffen worden zijn het beeldmerken, wat voor de 17^e eeuw wijst op ca 1630.

De andere kopversieringen die we aantreffen kunnen voor het merendeel in 3 groepen ondergebracht worden. Eerst en vooral zijn er de in reliëf aangebrachte cijfers, met of zonder kroon of andere versieringen, die hun hoogtepunt kenden omstreeks 1750. Eigenaardig genoeg vinden we bijna uitsluitend het getal 18, telkens op verschillende wijze gezet. Dergelijke toevalligheden komen op ons terrein wel meer voor: we hadden het eerder al over het cijfermerk 46 dat steeds weer opduikt in allerlei vormen. Een sluitende verklaring voor dit fenomeen hebben we op dit ogenblik echter nog niet.

Dan is er de groep van de (meestal) gekroonde snoek of zalm met de drie golfjes, vaak vergezeld van 3 of 4 letters (1745 - 1760): mooi om zien, maar nogal verwarrend, want de vis met de golfjes wijst op Gouda terwijl de lettermerken in de Goudse boeken niet voorkomen. Interessant is wel dat we merken aantreffen die ook Friederich onbekend zijn. Tenslotte vonden we een aantal 6-, 7- en 8-bladige zgn. Tudor-rozen, alle zonder 'kelk' (voor de specialisten onder u) en aangebracht aan weerszijden van de kop. Steeds volgens Friederich (het wordt vervelend, maar hij is dé autoriteit op dit gebied) komt de zesbladige voor van 1620 tot 1790, met een piek rond 1730; de zevenbladige treft men aan van 1630 tot 1750 en de achtbladige van 1630 tot 1775.

Aan de vorm te zien zijn alle fragmenten van de drie groepen 18°-eeuws, maar geen enkel exemplaar is voldoende meetbaar om tot een precieze datering te kunnen komen. Ter illustratie volgen nog enkele schetsen (fig. 7).

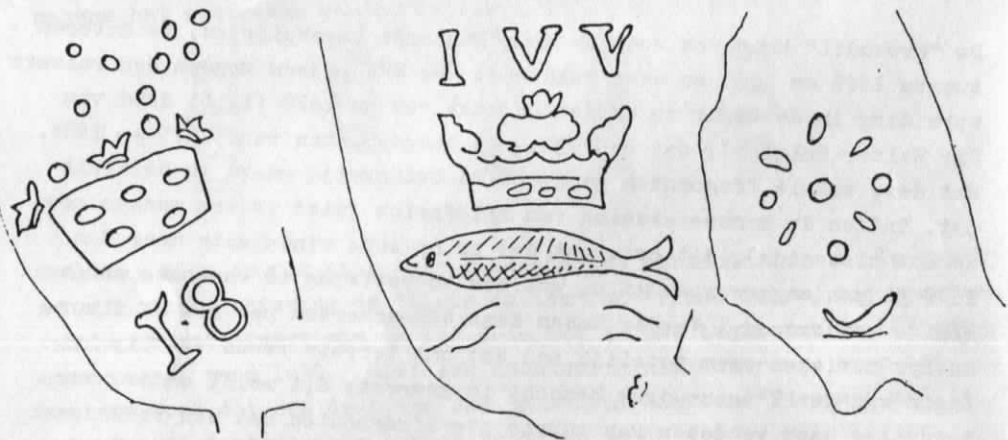

fig. 7

Het is misschien voorbarig en niet erg wetenschappelijk, gezien de huidige stand van het onderzoek, uit dit alles reeds historische conclusies te willen trekken. Het 19°-eeuwse materiaal is hier trouwens buiten beschouwing gelaten, evenals enkele geïsoleerde 17°- en 18°-eeuwse vondsten. Toch kunnen we stellen dat alle hier besproken dateringsgegevens (die ruim 80% van het gevonden materiaal betreffen) aantonen dat er twee duidelijk in de tijd af te bakenen groepen zijn: de eerste groep: kleipijpen werd gemaakt ca 1630 - 1640, de tweede na 1730 en vóór 1750. Dit moet wijzen op een sterke menselijke aanwezigheid te Oosthoven rond 1645 en 1745.

Is het dan te gewaagd in het eerste geval een verband te zoeken met de Nederlandse en Franse krijgsvonden die, na de militaire alliantie van 1635, door Limburg heen Brabant binnenvielen en wier tochten voortduurden tot 1645? Kreeg ook Oosthoven (lees: Turnhout) het bezoek van de garnizoenen van de Brabantse grenssteden (Breda, Eindhoven...) die op straf van retorsie, dat is plundering, de Brabantse Kempen tot hoge subsidies en belastingen verplichtten (Twintig eeuwen Vlaanderen, deel 2, p. 237 ss)?

Heeft de tweede groep wellicht verband met het "vliegend leger" dat volgens zuster Hereswita in de zomer van 1746 in Turnhout zijn tenten optrok? Citeren we tot besluit nogmaals "Twintig eeuwen Vlaanderen, deel 2": "In 1745 waren alle Vlaamse steden door Franse troepen bezet, het jaar daarop was ook Brabant in Franse handen en de befaamde veldheer Maurits van Saksen kon, na de verovering van Antwerpen, zijn koning Lodewijk XV welkom heten toen deze de overwonnen steden bezocht... Deze Franse inval betekende voor het platteland een georganiseerde plundering." Beide fragmenten doelen op de periode van de Franse bezetting onder Maria Theresia, waaraan op 23 oktober 1748 met de 2° vrede van Aken een einde kwam.

Een groot aantal vragen blijft (voorlopig?) onbeantwoord. Ze zouden echter nooit gesteld geweest zijn zonder de interesse van de jonge Sven Sels die een goed jaar geleden het terrein ontdekte en ondertussen meer dan de helft van het materiaal bijeenbracht. Onlangs zorgde hij nog voor sensatie door de localisatie van een nieuwe vindplaats, aansluitend bij de eerste, die op zijn zachtst uitgedrukt veelbelovend is. Dat Sven, op zijn leeftijd, reeds inziet dat met dergelijke dingen meer moet gebeuren dan domweg verzamelen kan alleen worden toegejuicht. Corsendonca kan de toekomst met vertrouwen tegemoetzien.

4. Kenmerkende aspecten van de Oud-Turnhoutse kinderschrik.

4.1. De avonschrik en de algemene kinderschrik.

4.1.1. De meest bekende kinderschrik te Oud-Turnhout is zeker de achturenmoeier of -muier zoals men hier zegt. Kinderen die na acht uur 's avonds nog buiten liepen konden ze tegenkomen. Het gevaar dat er van uitging wordt in de enquêtes niet duidelijk bepaald, maar ze werd voorgesteld als een vrouw met heksenallures en was als dusdanig te mijden als de pest. In de vragenlijsten was er ook eenmaal sprake van de achturenhond. In het nabije Kasterlee kent men de tienurenhond. Deze staat wellicht in verband met de weerwolf die een duidelijk gegeven is in onze sagenwereld. De weerwolf is zowat de mannelijke tegenhanger van de heks. 's Nachts neemt hij de gedaante aan van een wolf. Contaminatie van de genoemde kinderschrikken leidde waarschijnlijk tot de benaming achturenhond.

De verwijzing naar acht en tien uur kan men verklaren, zoals A. Roeck en anderen, door voorop te stellen dat tien uur de uiterste slaaptijd voor kinderen was, ofwel dat de kinderschrik die naar tien uur verwijst bedoeld was voor het jonge volk dat dan thuis hoorde te zijn. Het lijkt me ook aannemelijk dat er een verband kan zijn met zomer- en wintertijd.

De vraag of men de achturenmoeier kende werd in onze enquêtes niet gesteld, maar de achturenmoeier werd 34 maal (of in ongeveer 1/4 van de gevallen) spontaan genoemd. Omwille van het ruime verspreidingsgebied en de bekendheid van de achturenmoeier tot vandaag toe mogen we aannemen dat praktisch alle ondervraagden deze kinderschrik kenden. Inderdaad, vele jongeren kennen de benaming nog.

De functie van de achturenmoeier was in 33 gevallen avonschrik maar in één geval zelfs korenschrik. Er was ook één vermelding van de ouw muier als avonschrik. Ook hier komt het dus neer op het voorstellingsbeeld van een heks. Verder worden ook het duveltje met zijn muier en moeder Schriek vermeld, maar dan in beide gevallen als algemene kinderschrik.

4.1.2. Laten we nu plaats ruimen voor de tweede belangrijkste kinderschrik in onze gemeente en dat bleek de doezeman te zijn. Op kaart nummer 5 van de reeds geciteerde bijdrage in Miscellanea (p. 80) staat geen aanduiding van de doezeman voor de gemeente

Oud-Turnhout, in tegenstelling met de ons omringende gemeenten. Wellicht is het een onvolledigheid want in onze vragenlijsten kwam de betreffende kinderschrik duidelijk naar voor. Deze kinderschrik kreeg weliswaar maar 6 spontane vermeldingen maar na suggestie bleken nog 83 personen de doezeman te kennen. Op de 137 lijsten geeft dat toch bijna 65%, de spontane vermeldingen inbegrepen. Het grote verschil van 6 tegen 83 toont ergens wel aan dat de doezeman méér dan de achturenmoeier tot het 'gezonden cultuurbezit' gaat behoren of tenminste dat het verdwijningsproces ervan sneller verloopt.

De functie was in 32 gevallen avonschrik, in 58 gevallen algemene kinderschrik en in 4 gevallen was de functie niet af te leiden. In 5 gevallen was er sprake van een dubbele functie en was de doezeman zowel avond- als algemene kinderschrik, vandaar het totaal van 94.

De herkomst en het uitzicht van de doezeman zijn zeer vaag en er werd ook hier geen duidelijke omschrijving van gegeven. Vanden Berg deelt hem in bij de sloek-familie; hij is volgens hem een echte Antwerpse kinderplaaggeest. Het woorddeel 'does' zou afgeleid zijn van 'duivel'. De Oud-Turnhoutse schrijver Leo Op de Beeck gebruikt in zijn boek "Pirre" het woord 'doezelen' in verband met duisternis in de volgende zin: "'t Doet, 't begint al te doezelen. Seffens steken ze 't licht aan en dan kunnen we beginnen." Misschien is het woorddeel 'does' dan ook terug te brengen op duisternis. Het lijkt me niet zo onlogisch.

De doezeman was niet de enige vertegenwoordiger van de sloek-groep. Zo was er de loekeman. Hij werd niet spontaan vernoemd maar wel herkend in 12 gevallen of bijna 10 %. Zijn functie was 3 maal avonschrik, 5 maal algemene kinderschrik en 4 maal niet te bepalen.

Er was wel één spontane vermelding voor de boezeman, evenals voor de loekedoes, en twee spontane vermeldingen voor de loekedoe. Deze benamingen werden niet gesuggereerd en konden dus ook niet herkend worden, maar de spontane vermeldingen tonen alleszins aan dat loek-vormen, die hun kerngebieden in het Zuiden van de provincie hebben, ook in onze gemeente zijn aanbeland, wellicht door familie of door inwijking van de informanten zelf.

Voor de boezeman ligt het wat anders. In de buurgemeente Retie kende men de doezenbeer. Uit contaminatie van doezeman en doezenbeer zou de boezeman kunnen gevormd zijn. Ook de benaming donkeren beer, die éénmaal als avonschrik werd opgegeven, zal wel met doezenbeer, loekebeer of sloekebeer in verband staan.

De sloek-vormen fungeren meestal als algemene kinderschrik, wat met onze beperkte gegevens hieromtrent overeenkomt. Het zijn afleidingen van oudere vormen: sloeker, slokker, slokeman of slokteman, en meestal wordt een wezen bedoeld dat kinderen verslindt of onslot.

4.1.3. Als avondschrik was er ook één vermelding van den boeaww. Het is me niet bekend of deze benaming ook elders voorkomt en misschien een verwijzing is naar een of andere bosgeest. Mogelijk is het woord een eenvoudige klanknabootsing en personificatie van geroepen om iemand schrik aan te jagen. 'Spook spelen' om kinderen en lichtgelovige zielen bang te maken was voor 'opgroeiende jeugd' inderdaad een vorm van vrijetijdsbesteding in stille avonden.

4.1.4. Dan was er ook telkens één vermelding voor het pekmanneke en de zwarte mannen. In beide gevallen werd een avondschrik bedoeld. Van den Berg deelt het pekmanneke in bij de waterschrik. Hij schrijft echter ook: "De pekker, of 't pekmanneke of manneke pek, is oorspronkelijk een nikker, een zwart duiveltje en niet altijd waterschrik." De informant van 'de zwarte mannen' voegt eraan toe: 's Avonds zongen ze: 't is te laat, 't is te laat, tegen den avond zullen we een zwart manneke tegenkomen."

4.2.1. De waterschrik kreeg in Oud-Turnhout vooral gestalte in het duiveltje met zijn haakske. In 42,3% van de vragenlijsten geeft men er melding van, in 11 van de 58 gevallen zelfs spontaan. Dat de kinderschrik snel aan het vervagen is blijkt uit het feit dat naast de 58 besproken vermeldingen nog 31 maal spontaan sprake is van de du(i)vel of het du(i)veltje, maar dan zonder het attribuut van de haak. Zoals we ook in het sagenmateriaal konden opmerken verdwijnt in de eerste plaats het levendige, de franjes en het coloriet van de verhaalstof. Trouwens, ook de waterputten verdwijnen en juist daarin school het duiveltje met zijn haak om al te nieuwsgierige kinderen in de diepte te trekken. Het haakje symboliseerde in feite de aantrekkingskracht die van het water kon uitgaan. In het oude volksgelooft waren kuilen en putten ook rechtstreekse verbindingen met de hel; niet zo verwonderlijk dus dat in dit verband sprake is van een duivel. Het duiveltje met zijn haakske is in normale omstandigheden een typische waterschrik en in 30 van de 58 gevallen was dat ook zo, maar éénmaal bedoelde men er een avondschrik mee en, wat op het eerste zicht verwonderlijk was, in 17 gevallen gold het duiveltje met zijn haakske als algemene kinderschrik of, m.a.w., als remedie tegen ondeugendheid. Bij de functie van het duiveltje of de duivel zien we hetzelfde beeld: 22 maal waterschrik, éénmaal korenschrik en 8 maal algemene kinderschrik. De reden moeten we zoeken in het gehucht Oosthoven. Van de informanten zijn er inderdaad 6 die in een aanvullende commentaar verwijzen naar

'Het doosje' van Zuster Zebia'. Deze zuster van de school in Oosthoven deed de duivel van de put verhuizen naar een doosje dat ze op de lessenaar plaatste. Het openen van het doosje was een dermate doorslaand argument dat oudere mensen zich het doosje nog herinneren uit hun schooltijd. Meteen vonden we hier een passende verklaring voor ons probleem: dit toont hoe een grote klas zoet gehouden kon worden maar ook -en dit is belangrijker in dit verband- hoe de functie van een kinderschrik kan evolueren en lokaal verschillen.

Eén persoon stipte aan dat het duiveltje met zijn haakske in elk water zat en dus niet noodzakelijk uitsluitend in een put te vinden was...

4.2.2. Andere vermeldingen die in de lijn van het voorgaande liggen waren het manneke met zijn haak, het hakemanneke, de waterman en zwarte piet. Het waren telkens alleenstaande maar wel spontane vermeldingen, behalve voor het hakemanneke dat éénmaal herkend werd na suggestie en dan nog als algemene kinderschrik. Gezien deze vorm zijn kerngebied heeft in de streek van Heist en omwille van de suggestie zullen we er maar niet zwaar aan tillen. Manneke-haak is inheems in de polders en in het zuidwesten van de provincie. De Waterman komt ook voor in Retie en zwarte piet schrijven we zonder hoofdletters omdat er wellicht minder verband is met de helper van Sinterklaas dan met het pekmanneke en de zwarte mannen die we in punt 4.1.4. hebben gehad.

4.3.1. Naast de reeds vernoemde soorten nam ook de korenschrik een ruime plaats in, en de belangrijkste vertegenwoordiger van deze groep was ongetwijfeld het korenmanneke. Van den Berg beschrijft het korenmanneke als "een klein kabouterachtig wezentje dat in een hol in het korenveld zit en de kinderen grijpt; men ziet ze soms nooit meer terug. Het is kwaad wanneer het koren gepikt wordt omdat het zich dan niet meer kan verbergen." Uit de interviews kwam geen duidelijke beschrijving. Wel vertelde R. M. "...dan kwam het korenmanneke de kinderen pakken op handen en voeten." In zijn onuitgegeven verhalenbundel, die acht vertellingen aan de haard beslaat, laat Leo Op de Beeck zijn verteller Peer-Jan verhalen over het korenmanneke in het voorlaatste verhaal. De ganse bundel, onder de titel "Moet ge horen", verdient gepubliceerd te worden, vooral omwille van zijn volkskundige waarde. We mogen trouwens in de nabije

toekomst een publicatie verwachten als het juiste materiaal gevonden is. Maar keren we terug naar de essentie. In het bewuste verhaal wordt een oude boer door het korenmanneke overvallen als hij 's avonds over een stoppelveld huiswaarts keert. Het springt op de rug en de boer moet de last die steeds zwaarder wordt dragen. Hij wordt eerst van de last verlost wanneer hij een nog ongepikt korenveld bereikt.

Het springen op de rug en het zich laten dragen heeft veel gelijkenis met het karakter dat de teinurenhond wordt toegemeten. Ook bij de andere informant die spreekt over het lopen op handen en voeten is er eerder een verwijzing naar een dierlijk wezen dan naar een kabouter. Misschien lag de voorstelling van het korenmanneke bij onze bevolking nog dicht bij de magische voorstelling van een vegetatiedemon die het korenmanneke volgens Van den Berg is geweest. Een andere informant vertelde trouwens: "Als het koren mislukte dan zat het korenmanneke eraan." En dat ook de duivel ermee gemoeid was blijkt uit het liedje dat de kinderen volgens dezelfde informant zongen:

"Eén twee drie vier vijf zes zeven acht negen tien
hebt ge den duvel in 't koren nie gezien
hebt g'hem nie zien lopen mè zen bokkepoten
hebt g'hem nie zien gaan mè zen grote botten aan."

Uit mijn jeugd herinner ik me een variante. Die versie zongen wij bij een spel dat we 's avonds speelden en dat veel met de avondschrík te maken had. Iemand verstopte zich in het donker en had de functie van boeman. De rest van de groep liep dicht tegen elkaar aan rond het huis. Vol spanning in het vooruitzicht van het moment dat de boeman zou tevoorschijn komen zongen we:

"Eén twee drie vier vijf zes zeven acht negen tien
hedde gene wolf in 't bos gezien
heddem nie zien lopen mè zen kromme poten
heddem nie zien gaan mè zen leren broeksken aan."

Opnieuw blijkt dat voorstellingen en functies van kinderschrikken vaak in elkaar verstrengeld zijn.

Van Leo Op de Beeck, die ik reeds hoger citeerde, is ook volgende sage die reeds jaren geleden werd opgetekend. De voorstelling is conform aan het korenmanneke in de bundel "Moet ge horen", maar de sage geeft ook aan dat ook volwassenen er niet altijd gerust in waren:

"Als 't koren gepikt is en in tienliggers ligt op 't veld en ge komt dan 's avonds langs een korenveld dan gaat het korenmanneke zijnen gang. De mensen durven er niet langs gaan want het korenmanneke is dan heel kwaad omdat het koren gepikt is en het zich niet meer weet te verbergen. Als ik klein was dan was ik

ook bang van het korenmanneke: het springt ineens in uwe nek en van schrik loopt ge tot ge dood neervalt. Ook nu nog geloven de mensen eraan, want toen ik eens van 't school kwam stond daar een boerenmens langs de weg en zei: "Weneer, na is oze Lowie nog nie thuis van 't school en 't wordt al donker en ie moet over da korenveld daar." En ik zegde: "Jamaar, Lowie is toch geen kind meer." - "Ja," zegde da mens, "en 't korenmanneke dan?"

Voor V.M.C. is de magische betekenis verdwenen. Deze geïnterviewde geeft volgende verklaring: "Wanneer men het koren afdeed werden daar schoven van gemaakt met 12 garven. Daarin zag men het korenmanneke."

De grote verspreiding van het korenmanneke, die volgens de Volkskunde-Atlas gaat van het Noordoosten van onze provincie tot een gebied dat ook Noord-Brabant en Nederlands-Limburg beslaat en sporadisch ook in het Oosten van Nederland gekend was, doet Van den Berg besluiten dat het korenmanneke ouder is dan andere vormen van korenschrík die in het Westen van onze provincie voorkomen, en dan worden vooral de korenpatèr, de bloedpatèr en de tenenpatèr bedoeld. De korenpatèr en de tenenpatèr hebben we hier ook enkele malen kunnen noteren, telkens als spontane vermelding, maar het korenmanneke was toch veruit de belangrijkste vorm.

4.3.2. Inderdaad, 36,5% van de ondervraagden kennen het korenmanneke of tenminste de benaming. Van de 50 vermeldingen waren er 11 spontaan en 39 gesuggereerd. In 44 gevallen bedoelde men duidelijk de korenschrík, in 2 gevallen de avondschrík, in 1 geval de algemene kinderschrík en in 3 gevallen was de functie niet af te leiden. De korenpatèr was korenschrík in de beide vernoemde gevallen en de tenenpatèr was in de 2 gevallen eerder een tenenschrík. Op deze functie van de kinderschrík die nauw samenhangt met de korenschrík komen we zo dadelijk terug, maar eerst vermelden we als korenschrík nog de korendanser, de korenmuís en Moeier Mok. Tenslotte nog de vreemde benaming: een telader. Deze vier benamingen werden telkens éénmaal spontaan vernoemd. De korendanser komt ook voor in Retie. Moeier Mok zou in verband kunnen staan met de achturenmoeier maar zou net zo goed een verwijzing kunnen zijn naar een leurster. Leursters kregen vaak de schuld van allerlei onheil en werden ook gemakkelijk als heks bestempeld. Bovendien werden juist omwille van het vermeende heksenkwaad de kinderen voortdurend bang gemaakt voor leurders en

vreemdelingen.

4.3.3. De tenen-familie kwam 6 maal aan bod in de figuur van de tenenpater (4 maal vernoemd waarvan 2 spontane vermeldingen) en de tenensnijer die 2 maal spontaan vermeld werd. De tenenpater werd 2 maal beschreven als tenenschrik en in 2 gevallen was de functie onbepaald. De tenensnijer kwam éénmaal voor als avondschrik, in het andere geval werd verwezen naar de tenenschrik. Tweemaal was er ook spontaan sprake van een berrevoetspater, een duidelijke verwijzing naar een bedelmonnik, maar de functie was in beide gevallen onbepaald.

4.3.4. Uiteindelijk zijn er nog de eigenaardige benamingen berkejuffra en de appelflantoet, en er is ook de vermelding van de ruiters. De ruiters, die als algemene kinderschrik werden omschreven, zijn mogelijk een verwijzing naar roofridders of roofbenden uit oudere tijden. De appelflantoet wordt omschreven als avondschrik om kinderen ervan te weerhouden in het donker een boomgaard te gaan plunderen. Voor de berkejuffra werd de functie niet bepaald, maar ik vraag me af of de benaming in verband kan staan met oude sagenmotieven van zogenaamde 'witte wieven' die als de stormwind door de bomen razen als onderdeel van het Wilde Heir of de Wilde Jacht.

Een figuur die in de vragenlijsten niet werd vermeld maar die mijn moeder zich herinnerde uit haar kinderjaren is de hotteman. De hotteman komt meer voor in het Zuiden van de provincie. Een hot is een puntvormige mand die op de rug gedragen werd om lasten te vervoeren. In de hot zou de figuur, die een leurder zou kunnen zijn, de stoute kinderen steken en meenemen. De hotteman waarover mijn moeder vertelde werd gepersonifieerd door de gebeeldhouwde kop van de wandelstok van haar nonkel Sus. Als hij dreigde de hotteman te voorschijn te halen en ermee in de richting van de kinderen wees, was dat al voldoende om diepe indruk te maken.

In de tabel werden enkele benamingen opgenomen ter aanvulling, al zijn ze geen echte kinderschrik. Ik bedoel de fissen en de benamingen voor veldwachter. Er waren nog vele andere schrik-aanjagers zoals heksen, spoken, hazen, zwarte katten, wolfijzers, schietgeweren, hel, bliksem en wat al meer, maar deze benamingen vallen buiten het bestek van de bedoelde kinderschrik.

5. Enkele slotbenamingen.

Het is toch merkwaardig dat in een gemeente die nu bijna 11.000 inwoners telt een zo grote verscheidenheid aan kinderschrikken tentoongespreid wordt. Dit toont het belang aan van de kinderschrik in de leefwereld van de kinderen van toen.

Ik voel me verder niet geroepen om meer besluiten te trekken op volkscundig en sociologisch vlak. Hopelijk zijn deze gegevens wel een openbaring voor hen die van dit deelaspect van de volkscunde nog weinig hadden gehoord en voor anderen een nuttige aanvulling. In de toekomst is het wel onze bedoeling de gegevens tussen de bevolkingsgroepen (arbeiders - landbouwers) en tussen de gehuchten (Oosthoven, Centrum en Zwaneven) te vergelijken, en, zoals we reeds eerder zegden, een vergelijkende enquête op te zetten bij de hedendaagse jeugd om te zien wat er van dit erfgoed is overgebleven.

KINDERSCHRIK

G. Sels
april '86

Baze Kinderschrik soert de stoute kinderen meit sich.
M. Croquemitaine emporte les petits garçons qui sont méchants.

Mother Kinderschrik haardt de kleine gelsigande.
Mre Croquemitaine donne le faset aux petites gossardes.

Mother Kinderschrik soert de meisjes die haren moelprins gebourramen, tot de Vliegenuapater.
Mre Croquemitaine conduit Mre Croquemouche les petites filles qui n'ontent pas leur maman.

Baze Kinderschrik soert de ongehoorame jongens op.
M. Croquemitaine fait sa tournée pour attraper les petits garçons qui sont desobéissants.

zusters van Vorselaar verlaten Oosthoven

Bijna 89 jaar nadat Moeder Gerárda en zusters Chrysostoma en Eusebia van de zusters van Vorselaar het onderwijs van de meisjes in Oosthoven ter harte namen, werd op zondag 22 juni jongstleden afscheid genomen van de zeven zusters die er tot op heden in het klooster verbleven.

De Eucharistieviering werd een ontroerende plechtigheid en heel wat mensen van Oosthoven lieten hun tranen de vrije loop. De kerk was bomvol gelopen want iedereen wilde de afscheidsviering, als blijk van dankbaarheid, meemaken. Bij het verlaten van de kerk moesten de zusters wel honderden handen drukken.

In stoet ging het naar de parochiezaal, waar de harmonie St-Antonius de zusters een serenade bracht tijdens de receptie die de parochiegemeenschap de zusters aanbood. Namens de Kerkfabriek dankte Frans Mertens de zusters voor de jaren van medewerking en voor het pastorale werk dat ze in de parochie bijna 90 jaar hebben verricht. Greet Aubrouck schetste daarna bondig de geschiedenis van het 89-jarig verblijf van de zusters van Vorselaar in Oosthoven. In totaal woonden er zeventig zusters in het klooster en zorgden er voor het onderwijs en de opvoeding van de Oosthovense meisjes.

Schepen Jef Hens verwoordde de dank van het Gemeentebestuur. Voor hun belangloze toewijding voor de jeugd en hun onbeperkte dienstbaarheid in de parochie hebben ze recht op de waardering van alle Oosthovenaars. Dat de zusters uit het dorp vertrekken is een enorm verlies voor de parochiegemeenschap, aldus de schepen. Alle zusters ontvingen van het gemeentebestuur een mooie tinnen schotel.

De 81-jarige pater Dyckmans, die als kleuter bij de zusters school liep en die, als hij met verlof uit de missie kwam, bij hen te gast was, dankte de zusters in naam van de honderden kinderen die bij hen op de schoolbanken zaten. Oosthoven zonder kloosterzusters, het zal wel wennen zijn, besloot de pater.

Thérèse De Proost, van het parochieteam, wees op de verdiensten van de zusters bij het pastorale werk. Hun vertrek zal een grote leemte nalaten in de parochie, want dank zij hun inzet verliep het pastorale werk zonder veel problemen.

Tenslotte verwoordde pastoor Louis Bogaerts de dank van de parochie en prees het grote geloof van de zusters. Uit erkentelijkheid schonk hij hen allen een missaal-gebedenboek.

historie

Tot in 1897 bezat de Sint-Antoniusparochie een gemengde school. Omdat het aantal leerlingen te groot werd verzocht pastoor Jozef Kruyfhooft de zusters van Vorselaar om in Oosthoven de meisjes les te komen geven. Op eigen kosten bouwde hij een prachtig klooster met twee aanevalende klassen.

De drie hogergenoemde zusters namen hun intrek in "De bruiloft van Cana" zoals het woonhuis gedoopt werd, met als patrones de H. Odrada. De eerste maanden moesten de zusters van de algemene weldadigheid leven, want de school werd aanvankelijk niet aangenomen door het gemeentebestuur.

Met twee lagere en één kleuterklas en een bevolking van 160 leerlingen werd op 1 november 1897 gestart. Geleidelijk aan kwamen er meer meisjes naar de school zodat er in 1906 moest uitgebreid worden. De drie graadklassen van het lager onderwijs en de bewaarschool telden toen samen 230 leerlingen.

Pastoor Kruyfhooft ijverde om bij de school een vakschool te krijgen, waar Turnhoutse kant zou worden aangeleerd. In januari 1912 kwam er een kantschool onder het gezag van de zusters. In het begin moest de kantschool het rooien met het geringe schoolgeld van de leerlingen en met het kleine percent dat de kanthandelaars toekenden. Na de aanneming van het leerwerkhuys door Staat en Provincie werd de school gesubsidieerd.

Vanaf de oorlogsjaren 1914-18 telde de kantschool immer rond de 100 leerlingen. Zij leed geweldig onder de handelscrisis van de dertiger jaren, zodat naar een avondleergang moest overgeschakeld worden. Ondertussen kende de lagere school een grote bloei en telde bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog zes lagere en twee bewaarklassen. Na de oorlogsjaren werd het schoolleven terug normaal en kon een derde kleuterklas worden geopend. De avondcursus in de kantleerwerksschool ging regelmatig door en telde een dertigtal leerlingen.

Met ups en downs schommelde het aantal schoolgaande kinderen. Terwijl de gemeenteschool voor jongens einde de zeventiger jaren verdween en de vrije school in 1976 onder leken-directie kwam werd de school "gemengd". Geleidelijk herleefde de plaatselijke school en kreeg de naam "Reuzepas", waar thans 409 jongens en meisjes schoollopen, verdeeld over 12 lagere en 7 kleuterklassen.

v e r t r e k

De uitbreiding van de school noopte de kloosterzusters om lokalen af te staan en ze als klaslokalen in te richten. Zo werden vier slaapkamers, de wasruimte en de kapel helemaal verbouwd. Na het vertrek van de zeven zusters krijgt de school meer armslag om alle kinderen in behoorlijke lokalen onder te brengen.

De veroudering van de zusters en het tekort aan kloosterlingen zijn in grote mate mede oorzaak van het feit dat het moederklooster van Vorseelaar besloot tot het terugroepen van de zusters. Zuster Hilda Dierckx zal elders les geven terwijl zuster Goslina in een ander klooster de keuken zal verzorgen. Zuster Mauritia, zuster Maria Leppens en moeder Theona zijn alle met pensioen en krijgen in een andere kloostergemeenschap onderdak (waar precies was nog niet bekend). Zuster Fredegonda (Elisa Van Gestel) verbleef 38 jaar ononderbroken in Oosthoven. Aangekomen op 1 oktober 1927 werd ze op 3 augustus 1965 als overste naar Terhagen gezonden. Met grote vreugde keerde ze 3 jaar later terug naar Oosthoven. Nu gaat ze, na ruim een halve eeuw Oosthoven, op rust te Westmalle, samen met zuster Bertha.

L. Verstraelen

i n h o u d

Redactioneel	p.1
Oproep	p.2
Zoekertje (2)	p.3
17 ^e - en 18 ^e -eeuwse kleipijpen (2)	p.4-10
De kinderschrik in Oud-Turnhout (2)	p.11-18
Zusters van Vorseelaar verlaten Oosthoven	p.19-21
Inhoud	p.22

* * *